

De wonderlijke lotgevallen van de heer Aurelius Papias

(Uit de rescripten van Alexander Severus)

Inleiding

Keizer Alexander Severus (222-235) is de laatste heerser uit de dynastie van de Severische keizers. Na zijn executie door opstandige troepen in de legioensstad Mainz (*Moguntiacum*) begint met Maximinus Thrax (235-238) de droevige periode van de zogeheten 'soldatenkeizers' en breekt een tijd van grote onrust in het Romeinse rijk aan¹: een nieuwe dynastie Perzische heersers stort zich op het rijk in het Nabije Oosten; woeste Gothische krijgers terroriseren de Aegeïsche Zee vanuit hun bases in de Oekraïne, plunderen Trebizonde en Athene en verwoesten één van de wonderen van de wereld, Diana's tempel in Ephese. Het westen van het rijk wordt geteisterd door horden Franken die de Rijn oversteken om moordend, plunderend en brandschattend door Gallië te trekken en zelfs tot in Spanje hun onheil aan te richten, vrijwel ongehinderd door de legioenen die ooit de beschaafde wereld hadden weten te beschermen tegen de krachten der duisternis die zich in de diepe wouden en mistige moerassen van Germania ophielden. Het westen van het *imperium Romanum* heeft zich eigenlijk nooit meer geheel kunnen herstellen van de ineenstorting van het keizerlijke gezag in de derde eeuw. Er werd, om kort te gaan, met harde hand een eind gemaakt aan wat de beroemde Engelse historicus Edward Gibbon de gelukkigste tijd in de geschiedenis van West-Europa heeft genoemd, de gloriejaren der Antonijnen.

Hoe leefden de Romeinen in de laatste jaren vóór de apocalyps? Wat waren hun dagelijkse zorgen? Hoe besteedden zij hun geld en tijd? Weinig bronnen geven een zo helder inzicht in dit soort vragen als de honderden rescripten die ons in Justinianus *Codex* zijn overgeleverd uit de regeringsjaren van Alexander Severus. Ze zijn afkomstig uit de privé-collectie die een zekere Gregorius aanlegde van keizerlijke rescripten vanaf Hadrianus tot 290 en die bekend staat als de *codex Gregorianus*. Ze bevatten weinig informatie over de politieke gebeurtenissen van die tijd, maar des te meer over de sociale en economische verhoudingen in het Romeinse rijk aan het begin van de derde eeuw. Ter introductie van het grote belang daarvan voor de Romeinse sociale geschiedenis van deze tijd geef ik in het onderstaande één voorbeeld, te weten de wonderlijke lotgevallen van de heer Aurelius Papias die ons zijn overgeleverd in C. 4,55,4.

¹ Er is over deze 'crisis van de derde eeuw' veel geschreven. Een recente monografie is A. Watson, *Aurelian and the third century*, Londen/New York 1999.

Verkoop van vrije mensen

Op 21 juni 224 liet de kanselarij van Alexander Severus het navolgende rescript uitgaan dat was geadresseerd aan een zekere Aurelius Papias:

Moveor, quod te a servis tuis dominum eorum venisse adfirmas sub ea lege, ne in patria moreris, et ab eo, cui te prior emptor vendiderat, manumissum esse dicis. 1. Quare competens iudex adversus eum, quem praesentem esse dicis, cognitionem suam praebabit et, si veritas accusationi aderit, execrabile delictum in exemplum capitali poena vindicabit. 2. Sed quoad usque probaveris quae intendis, status tuus esse videtur, qui in te post manumissionem deprehenditur.

'Het schokt me dat je beweert als eigenaar door je eigen slaven te zijn verkocht onder het beding, dat je niet in je geboortestreek mag verblijven, en dat je zegt dat je bent vrijgelaten door degene aan wie de eerste koper je had verkocht. 1. Daarom zal de rechter die daarvoor competent is een onderzoek openen tegen degene van wie je zegt dat hij aanwezig is en, indien er enige waarheid in de beschuldiging schuilt, het afschuwelijke misdrijf ter afschrikking met de doodstraf bestraffen. 2. Maar totdat je hebt bewezen wat je vordert, schijnt je burgerlijke staat die te zijn die op je van toepassing was na je vrijlating'.

Aurelius Papias was, zo blijkt, door zijn eigen slaven als slaaf verkocht. Een dergelijke, nogal wonderlijke, vaststelling doet een aantal vragen rijzen. De eerste betreft de goede trouw van de koper, in dit geval naar alle waarschijnlijkheid een slavenhandelaar (*mango*). Was het destijds mogelijk een vrij man uiterlijk van een slaaf te onderscheiden? Het antwoord op deze vraag luidde ontkennend: slaven vertoonden in de Romeinse samenleving géén uiterlijke kentekenen van hun serviele status². Het kon dientengevolge licht gebeuren dat men, zonder dat te weten, een vrij man als slaaf kocht³. Men moet daarbij bovendien niet alléén denken aan vrije personen, zoals Aurelius Papias, die tegen hun wil als slaaf werden verkocht, maar vooral aan mensen die zich uit eigen vrije wil als slaaf lieten verkopen. Zoiets kwam in deze tijd veel voor en laat zich eenvoudig verklaren.

De Romeinse samenleving van het begin van de derde eeuw was een slavensamenleving, maar een slavenmaatschappij van een totaal andere orde dan die welke een moderne lezer aan die kwalificatie verbindt. Ten eerste was daaraan destijds géén raciaal vooroordeel verbonden, zoals in de voormalige slavenstaten van de VS. Bovendien was de slavenstatus niet verbonden aan specifieke werkzaamheden ('slavenarbeid'). Het is waar dat het harde

2 Zie daarvoor één van de rijk geworden vrijgelatenen die deelnamen aan het gastmaal van Trimalchio (*Satyricon* 57): 'Ik ben veertig jaar slaaf geweest, maar niemand had in de gaten of ik een slaaf was, of een vrij man' (*Annis quadraginta servivi; nemo tamen scit, utrum servus essem an liber*).

3 Zie D. 41,3,44 pr. (Papinianus): 'het gebeurt dikwijls dat we per abuis vrije mensen hebben gekocht' (*frequenter ignorantia liberos emimus*) en D. 18,1,5 (Paulus): 'omdat een vrij man moeilijk van een slaaf kan worden onderscheiden' (*quia difficile dinosci potest liber homo a servo*).

werk in de mijnen en op de velden van de *latifundia* werd verricht door slaven, maar die landgoederen en mijnen werden zelf óók veelal namens hun meesters door slaven geëxploiteerd. Het is zelfs niet overdreven om te stellen dat de Romeinse economie op alle niveaus grotendeels door slaven en vrijgelaten slaven werd gedreven. Zelfs het bestuur van het keizerrijk was, in het bijzonder onder keizer Claudius, grotendeels in handen van de slaven en vrijgelaten slaven van de keizer. Er bestond dientengevolge een enorme sociale stratificatie in de Romeinse slavenstand die het spiegelbeeld vormde van die van de vrijgeborenen: er was een arbeidersstand; er was een belangrijke laag middenstanders, bestaande uit de slaven die, daartoe door hun meesters uitgerust met een werkkapitaal (*peculium*), een winkelnering dreven; er waren slaven die in opdracht van hun meesters met het hun ter beschikking gestelde werkkapitaal banken en rederijen exploiteerden en er waren slaven die de niet zelden aanzienlijke vermogens van hun meesters beheerden als rentmeesters (*agentes*) en zich daarom beschouwden als 'de baas in huis' (*dominus in domo*)⁴. Aan de intrede in de slavernij was daarom voor intelligente, maar economisch kansloze vrije Romeinen vaak een mogelijkheid tot een vorm van standsverbetering verbonden die hun als vrije mensen onthouden bleef. Het kwam dientengevolge vaak voor dat iemand zich door middel van de tussenkomst van een slavenhandelaar als slaaf liet verkopen, bijvoorbeeld om als vermogensbeheerder (*rem agens*) van de koper te functioneren⁵, want iemand die om de zojuist geschetste reden slaaf wilde worden, kon zich niet *zelf* als zodanig veil bieden. Een dergelijke overeenkomst was nietig: het Romeinse recht verbood contracten waarbij een vrije man zich uit eigen vrije wil als slaaf jegens een andere vrije man verbond⁶. Dientengevolge had hij voor een slaaf door te gaan en een slaaf kon voor eigen rekening geen geldige contracten sluiten⁷. Er was dus altijd tussenkomst van een derde vereist die als verkoper en 'eigenaar' moest optreden teneinde de toekomstige meester te misleiden omtrent de status van de door hem gekochte slaaf. Een dergelijke overeenkomst was rechtsgeldig, zij het dan onder de voorwaarde dat de

-
- 4 Trimalchio was ooit vermogensbeheerder van zijn meester geweest (*Satyricon* 76): 'ik werd de baas in huis' (*dominus in domo factus sum*). Hij laat daarbij niet na te benadrukken dat hij in die functie niet alleen alle verlangens van zijn meester, maar óók die van diens vrouw tot beider grote satisfactie had weten te bevredigen (*Satyricon* 75).
- 5 Zie daarvoor D. 28,3,6,5 (Ulpianus): 'als hij zich heeft laten verkopen om als vermogensbeheerder op te treden' (*si ... venum se dari passus sit ad actum gerendum*). Zie voor de sociaal-economische achtergronden en aspecten van dit verschijnsel de uitvoerige beschouwingen van M. Silver, 'Contractual Slavery in the Roman Economy', *Ancient History Bulletin* 25 (2011) p. 73-132.
- 6 Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, p. 429-430, onder verwijzing naar D. 40,12,37 (Callistratus): 'Een overeenkomst kan niemand tot slaaf of vrijgelatene van een ander maken' (*Conventio privata neque servum quemquam neque libertum alicuius facere potest*) en C. 7,16,10 (Diocletianus en Maximianus): 'Het staat onomstotelijk vast dat vrije personen op grond van een onderlinge afspraak of een beheersdaad niet met wijziging van hun persoonlijke staat slaven kunnen worden' (*Liberos privatis pactis vel actus quacumque administrati ratione non posse mutata condicione servos fieri certi iuris est*).
- 7 Gaius 3,104.

koper *niet* wist dat hij een vrij man had gekocht⁸, vandaar de benaming 'een vrij man die te goeder trouw <van de bezitter> slavendiensten verricht' (*homo liber bona fide serviens*)⁹. Men dient daarbij bovendien te bedenken dat het, zeker in het geval van hoog opgeleide en/of anderszins zeer vakbekwame slaven, gebruikelijk was dat tussen de slaaf en zijn meester¹⁰ een overeenkomst werd gesloten waarbij door de meester niet alleen aan de slaaf een eigen bedrijfskapitaal (*peculium*) ter beschikking werd gesteld¹¹, maar waarbij tevens werd overeengekomen dat de slaaf zich na bepaalde tijd vrij zou kunnen kopen (*pactum libertatis*)¹².

Een vrij man die zich vrijwillig als slaaf had laten verkopen kon zich er nadien *niet* meer op beroepen dat hij een vrij man (*ingenuus*) was. Hij werd daardoor dus inderdaad eigendom van de koper en verloor zijn status van vrij man¹³. Uiteraard gold dat niet voor

-
- 8 Zie D. 18,1,4 (Pomponius): 'En ook de koop van een vrij man wordt als geldig beschouwd, op voorwaarde dat er door iemand die dat niet weet wordt gekocht' (*Et liberi hominis ... emptio intellegitur, si ab ignorante emitur*) en D. 18,1,6 pr. (Pomponius): 'Maar Celsus junior zegt dat je niet willens en wetens een vrij man kunt kopen' (*Sed Celsus filius ait hominem liberum scientem te emere non posse*). Wie willens en wetens een vrij man kocht als slaaf was onder omstandigheden zelfs strafrechtelijk aansprakelijk op grond van de *lex Fabia de plagiariis*; zie daarover nader hieronder bij voetnoot 21.
- 9 Zie over dit fenomeen de studies van G. Ciulei, *Liber homo bona fide serviens*, Parijs 1941 en Roberto Reggi, *Liber homo bona fide serviens*, Milaan 1958 en voor een andere benadering ervan het belangrijke artikel van Jacques Ramin en Paul Veyne, 'Droit romain et société: Les hommes libres qui passent pour esclaves et l'esclavage volontaire', *Historia* 30 (1981), p. 472-497. Zie ook Alfred Söllner, 'Irrtümlich als Sklaven gehaltene freie Menschen und Sklaven in unsicheren Eigentumsverhältnissen', in: J. Michael Rainer (ed.), *Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei (CRRS)*, IX, Stuttgart 2000.
- 10 Of tussen de de slavenhandelaar en de koper van de slaaf. Er waren, blijkens de bronnen, in Rome altijd mensen te vinden die bereid waren dergelijke overeenkomsten te sluiten, op voorwaarde dat zij deelden in de koopprijs (*ad pretium participandum*); ze zijn goed vergelijkbaar met de huidige makelaars in voetballers. De tussenkomst van deze makelaar, de slavenhandelaar, was een essentieel element. Op deze wijze kon namelijk worden vastgesteld dat een vrij man zich geheel uit eigen vrije wil had verkocht, zulks in tegenstelling tot vrije mensen die tegen hun zin als slaaf werden verkocht.
- 11 Uiteraard had een slaaf, streng rechtens, géén 'eigen geld', want zijn bedrijfskapitaal (*peculium*) behoorde rechtens tot het vermogen van zijn meester, maar men diende hier toch, zo vond men, de economische realiteiten in acht te nemen: als we zeggen dat een slaaf zich 'met zijn eigen geld' (*nummis suis*) heeft vrij gekocht, schrijft Ulpianus (D. 40,1,4,1), doen we dat door onze ogen te sluiten (*coniventibus oculis*) voor het feit dat een slaaf geen vermogen kan hebben.
- 12 Zie hierover M. Kaser, *Das römische Privatrecht* I, München 1971, p. 288; A. Kirschenbaum, *Sons, slaves and freedman in Roman commerce*, Jeruzalem/Washington 1987, p. 35; I. Zeber, *A study of the peculium of a slave in pre-classical and classical Roman law*, Wrocław 1981, p. 72; J.J. Brinkhof, *Een studie over het peculium in het klassieke Romeinse recht*, Meppel 1978, p. 133 e.v. en W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, p. 640 e.v. Zie ook mijn opmerkingen hierover in 'Calistus's case': Some legal aspects of Roman Business Activities', in: L. de Blois e.a. (edd.), *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire*, Amsterdam 2002, p. 116-127.
- 13 Inst. 1,3,4: 'Slaven worden door het positieve recht tot slaaf gemaakt, bijvoorbeeld als een vrij man van boven de twintig jaar zich heeft laten verkopen met de bedoeling om te participeren in de koopprijs'

iemand zoals Aurelius Papias die tegen zijn zin als slaaf werd verkocht en dus ook zal hebben geprotesteerd tegen zijn behandeling, maar de *mango* die hem kocht zal daarop met een schouderophalen hebben gereageerd: 'dat zeggen er meer', zal hij de vertwijfelde Aurelius Papias te verstaan hebben gegeven. Nu is het zo dat een vrije Romein zijn vrijgeboren status op een betrekkelijk eenvoudige wijze kon bewijzen door een uittreksel uit het geboorteregister over te leggen dat sinds de dagen van Marcus Aurelius in Rome en in de provinciehoofdsteden moest worden bijgehouden, naar het schijnt juist in verband met eventualiteiten zoals die van Aurelius Papias¹⁴. Zijn slaven die hem verkochten wisten dat natuurlijk ook en zij wilden daarom zo snel mogelijk van hem af teneinde Aurelius Papias niet in de gelegenheid te stellen dat bewijs te leveren. Zij verkochten hun meester daarom onder een exportbeding (*sub ea lege, ne in patria moreris*).

Het exportbeding en de zaak van Novius Libertus

Het kwam vaak voor dat een slaveneigenaar zich van lastige slaven ontdeed door die te verkopen onder het beding dat die naar een andere provincie dienden te worden getransporteerd. De rescripten van Alexander Severus bevatten een fraai voorbeeld van de consequenties van een dergelijk beding; het is ons overgeleverd in C. 4,55,3:

Ancilla, quae exportanda venit nec exportata est, sed ab emptore in eadem civitate morante empta et manumissa est, adversus legem venditionis libera fieri non potuit: et ideo aditus a te procurator meus partibus suis fungetur.

'Een slavin, die onder een exportbeding is verkocht en niet is geëxporteerd, maar is gekocht en vrijgelaten door een koper die in de zelfde stad woonachtig is, heeft niet vrij kunnen worden omdat zulks in strijd is met het beding dat bij de koop is gemaakt: en daarom zal mijn procurator, zodra hij door jou is benaderd, zijn taken waarnemen'.

(*Servi ... fiunt ... iure civili, veluti cum homo liber maior viginti annis ad pretium participandum sese venundari passus est*).

- 14 SHA, Marcus Aurelius 9,7-8: 'Hij heeft onder andere de vrijheidsprocessen zodanig ondersteund, dat hij als eerste voorschreef dat iedere burger zijn geboren kinderen binnen dertig dagen moest aangeven bij de prefect van het *aerarium* van Saturnus, met toevoeging van een naam. In de provincies schreef hij het gebruik van schrijvers in overheidsdienst voor, bij wie over de geboortes hetzelfde moest gebeuren als te Rome bij de *praefecti aerarii*, zodat, als toevallig iemand in een vrijheidsproces was verwickeld die in de provincie was geboren, hij zijn bewijzen vandaar kon halen' (*Inter haec liberales causas ita munivit, ut primus iuberet apud praefectos aerarii Saturni unumquemque civium natos liberos profiteri intra tricensimum diem nomine imposito. Per provincias tabulariorum publicorum usum instituit, apud quos idem de originibus fieret, quod Romae apud praefectos aerarii, ut, si forte aliquis in provincia natus causam liberalem diceret, testationes inde ferret*). Zie in verband hiermee H.J. Scheltema, 'Professio liberorum natorum', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 14 (1936) p. 86-93; nu ook in N. van der Wal, J.H.A. Lokin *e.a.* (edd.), *H.J. Scheltema, Opera minora ad iuris historiam pertinentia*, Groningen 2004, 165-169 en F. Schulz, 'Roman registers of birth and birth certificates', *Journal of Roman Studies* 32 (1942) p. 78 e.v. en 33 (1943) p. 55 e.v.

Het bovenstaande rescript is geadresseerd aan een zekere Novius Libertus en gedateerd op 12 maart 223. Novius - naar zijn naam (*Libertus*) verraadt zelf een vrijgelatene of een afstammeling van een vrijgelaten slaaf - wilde van een kennelijk lastig geworden slavin af en verkocht haar onder het beding dat ze uit de provincie waar hij woonde diende te worden geëxporteerd. De koper, die in dezelfde stad als Novius woonde, hield zich niet aan dit beding, maar behield de slavin in zijn huis en liet haar zelfs na enige tijd vrij. Novius wendde zich daarop tot de keizer met de vraag welke rechtsmiddelen hem ter beschikking stonden.

De opsteller van dit rescript¹⁵ kon voortbouwen op betrekkelijk recente regelgeving over het exportbeding die was te vinden in een tweetal rescripten van Septimius Severus en Caracalla. Ze zijn overgeleverd in C. 4,55,1 en 2:

Lege venditionis exportata mancipia sub denuntiatione manus iniciendae libertatem ab emptore, vel qui successit in locum eius, antequam fides rumpatur, accipere possunt. 1. Quae tamen fisco post manumissionem vindicantur et in perpetuam servitutem eadem lege veneunt, cum in his civitatibus conversantur, quas contra-hentes exceperant. 2. Ante manumissionem iniciendae manus facultas non denegatur atque ideo non petuntur in publicum.

'Slaven die krachtens een verkoopbeding zijn geëxporteerd met een clause van een recht op arrestatie, kunnen van de koper, of diens rechtsopvolger, vóórdat er wanprestatie wordt gepleegd, de vrijheid ontvangen. 1. Zij worden echter na hun vrijlating door de fiscus opgeëist en onder hetzelfde beding in eeuwige slavernij verkocht indien zij zich ophouden in die gebieden die de contractspartijen hadden uitgesloten. 2. Vóór hun vrijlating is arrestatie toegestaan en derhalve worden zij niet van overheidswege vervolgd'.

Het was gebruikelijk om bij het maken van een exportbeding tevens een clause op te nemen dat de verkoper het recht had om, indien de verkoper de door hem verkochte slaaf aantrof op een plaats of plaatsen waar die zich krachtens dit beding niet mocht bevinden, de verkochte slaaf te arresteren (*manus iniciendae libertas*)¹⁶. Het was echter goed mogelijk dat een aldus verkochte slaaf door de koper of diens rechtsopvolger werd vrijgelaten, zonder dat er daarbij in strijd met het beding werd gehandeld, zoals het geval was als de slaaf werd vrijgelaten in één van de provincies waar hij zich krachtens het exportbeding wel mocht bevinden. Wat nu als deze voormalige slaaf, vrij man geworden, zich begaf naar het gebied waarin hij zich krachtens het exportbeding *niet* mocht bevinden? Voor dit geval bepaalden Severus en Caracalla dat de verkoper niet meer het recht had om een dergelijke persoon zelf te arresteren, maar dat de vrijgelaten slaaf aan de keizerlijke *fiscus* toeviel die hem onder dat zelfde beding moest verkopen en laten exporteren. Een bepaling

15 Zie over de opstellers van de hier besproken rescripten van Alexander Severus het Naschrift van dit opstel.

16 Buckland, *The Roman Law of Slavery* p. 69-70.

als deze werpt een uiterst interessant licht op de bewegingsvrijheid van Romeinen: voor een aantal van hen (vrijgelaten slaven die ooit onder een exportbeding waren verkocht) golden bepaalde gebieden van het Romeinse rijk tijdens hun leven als verboden gebied, waar zij de kans liepen om op verzoek van een daar woonachtige voormalige eigenaar door de locale overheden te worden gearresteerd en als slaven te worden verkocht.

Het exportbeding moet zeer gebruikelijk zijn geweest, want al een maand na in de voorgaande constitutie een daarmee samenhangende rechtsvraag te hebben beslist, werden Severus en Caracalla wederom verzocht een ander probleem op te lossen:

Si, ut manus iniunctionem haberes, cavisti tibi, iure tuo uti potes. Quod si hoc omisisti et poenam stipulatus es, homo quidem fisco commissus est, tu vero nactus ex stipulatu actionem. In omnibus tamen quaeritur, an domini voluntate in locum prohibitum venerit.

'Als je hebt bedongen dat je het recht op arrestatie hebt, kun je je gang gaan. Maar als je dat hebt vergeten en slechts een boete hebt bedongen, vervalt de slaaf aan de fiscus en heb jij een vordering uit dat beding. In beide gevallen speelt de vraag een rol of er met toestemming van de meester in de verboden plaats is gekomen'.

Het was niet alleen gebruikelijk om bij het maken van een exportbeding een recht op arrestatie te bedingen, maar tevens om een boetesom op te nemen voor het geval dat beding werd geschonden. Wat nu wanneer de verkoper bij het exportbeding weliswaar een boetesom had bedongen, maar had nagelaten zich het recht op arrestatie voor te behouden? Mocht hij de slaaf die zich had begeven naar het gebied waarin die zich krachtens het exportbeding *niet* mocht bevinden desondanks arresteren? Het antwoord op deze vraag luidde ontkennend. De slaaf immers was eigendom van de koper of een derde aan wie de laatste de slaaf had verkocht en men mocht zich niet aan andermans eigendommen vergrijpen zonder daartoe krachtens een bijzonderlijk daartoe strekkend beding gemachtigd te zijn. De beide keizers beslisten echter dat de bewuste slaaf door de *fiscus* kon worden gearresteerd en dat het, voor het nader bepalen van de gevolgen van die arrestatie, van belang was om vast te stellen of die zich met of zonder toestemming van zijn meester op verboden terrein had begeven.

Op basis van de bovenstaande beide rescripten van zijn voorgangers Severus en Caracalla besliste de kanselarij van Alexander Severus dat de slavin die Novius Libertus onder een exportbeding had verkocht, maar die zich nog steeds bevond in de plaats waar zij was verkocht en daar zelfs was vrijgelaten, door de vertegenwoordigers van de locale overheid moest worden gearresteerd en onder dat zelfde beding moest worden verkocht.

Het voorgaande moge volstaan teneinde te verduidelijken dat het maken van een exportbeding bij de verkoop van een slaaf, eventueel aangevuld met een boetebeding en een voorbehoud van een recht op arrestatie, ten tijde van Aurelius Papias zeer gebruikelijk was. De pretense eigenaren van Aurelius Papias zullen, gelet op de opgewonden toestand waarin zich hun koopwaar moet hebben bevonden, door daarvan handig gebruik te maken

met succes bij de koper hebben aangedrongen op een zo snel mogelijke opsluiting en verwijdering van Papias uit zijn woonplaats: hij vormde een duidelijk en dreigend gevaar voor zijn 'eigenaren'.

Plagium

Aurelius Papias werd, zoals overeengekomen, uit zijn provincie geëxporteerd naar een ongetwijfeld ver daarvan verwijderd gebied, waar hij werd verkocht. In gevallen als dat van Papias, die onder een exportbeding aan een slavenhandelaar was verkocht dat zeker was versterkt met een boetebeding, moest de verkopende slavenhandelaar aan de koper duidelijk maken dat de slaaf die hij te koop aanbood aan reisbeperkingen was gebonden; hij moest zich immers vrijwaren voor zijn eventuele aansprakelijkheid jegens de oorspronkelijke verkopers als Aurelius Papias onverhoeds weer in zijn plaats van herkomst mocht zijn teruggekeerd¹⁷. De tweede koper van Aurelius Papias heeft hem - wij weten niet na hoeveel tijd - vrijgelaten (*ab eo, cui te prior emptor vendiderat, manumissum esse dicis*). Het is niet goed voorstelbaar dat bij deze gelegenheid niet ter sprake is gebracht dat Papias zich na zijn vrijlating niet naar zijn plaats van herkomst mocht begeven. De eigenaar die hem vrijliet moet zich immers óók zijnerzijds jegens zijn rechtsvoorganger, op de zojuist vermelde gronden, hebben verplicht de door hem gekochte slaaf *niet* daarheen te laten reizen. De eigenaar moet zijn vrijgelaten slaaf, Aurelius Papias, er bovendien op hebben gewezen dat deze, als hij zich niet aan dit reisverbod hield, het gevaar liep door de overheid te worden gearresteerd en als slaaf te worden gedeporteerd. Wij weten niet of Aurelius Papias er bij deze gelegenheid op heeft gewezen dat hij en zijn meester geen sancties hoefden te vrezen omdat hij een vrij man (*ingenuus*) was. Het is niet waarschijnlijk, al was het slechts omdat zijn ervaringen hem hadden geleerd dat het persisteren op zijn vrijgeboren status hem in het recente verleden niets had opgeleverd. Aurelius Papias is, na zijn vrijlating, teruggekeerd naar zijn plaats van herkomst. Daar aangekomen, heeft hij zich, dit keer ongetwijfeld voorzien van een uittreksel uit het geboorteregister dat zijn vrijgeboren status bevestigde¹⁸, vervoegd bij de lokale autoriteiten. Naar het rescript van Alexander Severus doet vermoeden, was destijds de persoon die Papias de poets had gebakken die hem voor geruime tijd zijn vrijheid had gekost nog steeds in die plaats aanwezig (*praesens*). Aangezien in het rescript over die persoon in het enkelvoud wordt gesproken¹⁹, is de persoon die daar wordt bedoeld naar alle waar-

17 Zie voor de kettingbedingen waartoe dergelijke transacties onvermijdelijk aanleiding gaven D. 18,7,9 (Paulus).

18 Er is uitdrukkelijk overgeleverd (zie boven in voetnoot 14) dat de verplichte registratie van geboortes is ingevoerd teneinde het bewijs in procedures over iemands vrije status te vereenvoudigen. Bij mij rees de vraag welke garanties er destijds bestonden tegen identiteitsroof, want is de persoon die om een uittreksel vraagt inderdaad de persoon die hij zegt te zijn?

19 C. 4,55,4,1: '*eum, quem praesentem esse dicis*'.

schijnlijkheid de rentmeester (*rem agens*) van Aurelius Papias geweest. Deze slaaf immers was bevoegd om namens zijn meester contracten te sluiten en zal daarom, anders dan zijn meester zelf, een bekende verschijning zijn geweest op de slavenmarkt waar hij zijn eigen meester had verkocht. De rentmeester, een slaaf, was onttrokken aan de ongecontroleerde wraak van zijn meester omdat Hadrianus had voorgeschreven dat slaven niet door hun meesters mochten worden gedood, maar moesten worden onderworpen aan een gerechtelijk onderzoek alvorens, als zij schuldig werden bevonden, die straf te ondergaan²⁰. Mogelijk is echter ook dat de slavenhandelaar wordt bedoeld aan wie Aurelius Papias in eerste instantie was verkocht. Gelet op het protest dat Papias ongetwijfeld zal hebben geuit, kunnen immers twijfels worden geplaatst bij de goede trouw van die handelaar. Had hij niet moeten onderzoeken of de beweringen van de hem te koop aangeboden 'slaaf' op waarheid berustten? Voor het aannemen van een dergelijke onderzoeksplicht bestonden goede gronden, want iemand die willens en wetens een vrij man tegen diens zin als slaaf kocht, maakte zich schuldig aan het buitengewoon ernstige misdrijf van wederrechtelijke vrijheidsberoving (*plagium*) dat door de *lex Fabia* strafbaar was gesteld²¹. De daarop gestelde straf bestond aanvankelijk uit een zware geldboete, maar was in de keizertijd vervangen door een levenslange verbanning naar de mijnen ofwel de doodstraf door middel van kruisiging voor personen van nederige geboorte (*humiliores*) en voor aanzienlijke personen (*honestiores*) die zich daaraan schuldig hadden gemaakt door inbeslagname van de helft van het vermogen en levenslange verbanning (*relegatio*)²². Wie van beiden - één van de slaven van Aurelius Papias, of de slavenhandelaar die hem had gekocht - de 'aanwezige persoon' ook moge zijn geweest, zeker is dat hem in dit geval de doodstraf te wachten stond, want Alexander Severus liet er geen twijfel over bestaan dat er gelet op de ernst van dit *exsecrabile delictum* een exemplum diende te worden gestatueerd.

20 *SHA*, Hadrianus 18,7: '*Servos a dominis occidi vetuit eosque iussit damnari per iudices, si digni essent*'.

21 D. 48,15,1 (Ulpianus): 'Als iemand bewust een vrij man heeft gekocht, is hij strafrechtelijk aansprakelijk op grond van de *lex Fabia* over wederrechtelijke vrijheidsberoving, waarvoor ook de verkoper aansprakelijk is, als hij bewust een vrij man heeft verkocht' (*Si liberum hominem emptor sciens emerit, capitale crimen adversus eum ex lege Fabia de plagio nascitur, quo venditor quoque fit obnoxius, si sciens liberum esse vendiderit*).

22 D. 48,15,7 (Hermogenianus): 'De geldboete die door de *lex Fabia* was vastgesteld is in onbruik geraakt, want voor dit misdrijf worden mensen bestraft al naar gelang de ernst van het delict en meestal tot de mijnen veroordeeld' (*Poena pecuniaria statuta lege Fabia in usu esse desiit: nam in hoc crimine detecti pro delicti modo coercentur et plerumque in metallum damnantur*). Collatio 14,2,2 (Paulus, *libro Sententiarum V sub titulo ad legem Fabiam*): 'Vroeger bestond de straf van deze wet uit een geldsom, maar de kenninsneming ervan is buiten de orde van de normale procesgang overgegaan op de stadsprefect en de provinciegouverneur en daarom worden mensen van lagere stand tot de mijnen of het kruis veroordeeld en mensen van hoge stand worden voor eeuwig verbannen nadat de helft van hun vermogen in beslag is genomen' (*Et olim quidem huius legis poena nummaria fuit, sed translata est cognitio in praefectum urbis, itemque praesidis provinciae extra ordinem meruit animadversionem. Ideoque humiliores aut in metallum dantur aut in crucem tolluntur, honestiores adempta dimidia parte bonorum in perpetuum relegantur*).

De burgerlijke staat van Aurelius Papias

Tot slot bevat het rescript dat ten behoeve van Aurelius Papias is uitgevaardigd een op het eerste gezicht nogal kryptische verwijzing naar de burgerlijke staat van de indiener van dit verzoekschrift: 'maar totdat je hebt bewezen wat je vordert, schijnt je burgerlijke staat die te zijn die op je van toepassing was na je vrijlating'²³. De strekking van deze slotzin kan goed worden verduidelijkt aan de hand van een ander (ongedateerd) rescript van Alexander Severus dat op verzoek van een zekere Philetus is gegeven. Het is overgeleverd in C. 7,14,1.

Si ingenuum te et testamento manumissum esse dicas, apud suos iudices causam agere debes, si tamen iustum contradictorem habes, id est eum, qui se patronum tuum esse dicit, memor senatum censuisse, ut, qui post manumissionem originem repetierint, ea quae de domo manumissoris habent ibi relinquunt. In qua causa etiam legata ut liberto data esse iuris prudentibus placuit.

'Indien je betoogt dat je vrijgeboren bent en bij testament bent vrijgelaten, moet je je zaak bij de competente rechters bepleiten, als je echter een terechte betwister hebt, te weten degene die beweert je patroon te zijn, breng ik in herinnering dat de senaat heeft besloten dat degenen die na vrijlating een beroep doen op hun oorspronkelijke status datgene wat zij uit het huis van hun vrijlater hebben daar moeten achterlaten, waaronder de rechtsgeleerden óók de legaten verstaan die zijn gegeven als ware het aan een vrijgelatene'.

Philetus was een lotgenoot van Aurelius Papias: hij was als vrij man in slavernij geraakt, maar vrijgelaten. Hun gevallen staan niet op zichzelf, want de problematiek van vrijgeboren personen die op de een of andere wijze, al of niet tegen hun wil, in slavernij waren geraakt en daarna waren vrijgelaten was zo frequent dat de Justiniaanse *Codex* er een afzonderlijke titel over bevat: (C. 7,14) 'Over vrijgelaten vrijgeborenen' (*De ingenuis manumissis*). Het uitgangspunt in dit soort gevallen was dat iemand zijn burgerlijke staat van vrijgeboren persoon (*ingenuus*) niet van rechtswege verloor doordat hij in slavernij was geraakt en dat hij dientengevolge ook niet na zijn vrijlating de (achtergestelde) status van vrijgelatene (*libertinus*) verkreeg²⁴. De laatstgenoemde staat werd daarom slechts

23 C. 4,55,4,2: '*Sed quoad usque probaveris quae intendis, status tuus esse videtur, qui in te post manumissionem deprehenditur*'.

24 Inst. 1,4,1: 'Als iemand een vrijgeboren persoon is, schaadt het hem niet dat hij slaaf is geweest en later is vrijgelaten, want er is immers vaak door de keizers vastgesteld dat een vrijlating geen nadelig gevolg heeft voor de burgerlijke staat die men door geboorte heeft verkregen' (*Cum autem ingenuus aliquis natus sit, non officit illi in servitute fuisse et postea manumissum esse: saepissime enim constitutum est, natalibus non officere manumissionem*). Op dit beginsel werd echter een uitzondering gemaakt ten aanzien van personen die zich uit eigen vrije wil als slaaf hadden laten verkopen door tussenkomst van een derde: zie boven in voetnoot 13. Als zo iemand werd vrijgelaten, kreeg hij de status van vrijgelatene (*libertinus*) en niet die van vrijgeboren persoon (*ingenuus*): (D. 1,5,21, Modestinus) 'Een vrij man

verkregen door personen die 'uit een *geldige* slavernij' (*ex iusta servitute*) waren ontslagen²⁵. Er was voor de voormalige eigenaar van een slaaf een belangrijk vermogensrechtelijk voordeel verbonden aan het gegeven dat zijn vrijgelaten slaaf de status van vrijgelatene (*libertinus*) verkreeg en wel omdat hem een door de *lex Papia* (9 AD) voorgeschreven legitieme portie toekwam in de nalatenschap van zijn vrijgelatene²⁶. Vandaar dat er regelmatig vaststellingsprocedures werden gevoerd waarin om een declaratoir vonnis werd gevraagd of de eiser een vrijgeborene dan wel een vrijgelatene was²⁷. Ook Philetus werd daarop in het bovenstaande rescript gewezen, waarin hem tevens te verstaan werd gegeven dat hij, als de uitkomst daarvan mocht zijn dat hij een vrijgeborene was, krachtens een daartoe strekkend senaatsbesluit alles wat hij uit het huis van zijn vrijlater bezat in diens huis moest achterlaten.

De senaat heeft, op een ons onbekend tijdstip, ook in de zojuist genoemde statusprocedures ingegrepen door de tijdsduur te beperken gedurende dewelke een vrijgelaten vrijgeborene na zijn vrijlating een beroep kon doen op zijn vrijgeboren status. Papinianus wijst daarop in D. 40,14,4²⁸:

Oratio, quae prohibet apud consules aut praesides provinciarum post quinquennium a die manumissionis in ingenuitatem proclamare, nullam causam aut personam excipit.

'Het senaatsbesluit dat verbiedt dat er bij de consuls of provincie-gouverneurs vijf jaar na de vrijlating nog een beroep wordt gedaan op de status van vrijgeborene maakt geen uitzondering voor een zaak of persoon'.

Men kreeg dus na de vrijlating vijf jaar de tijd om de status van vrijgeborene te laten vaststellen; daarna kon men er geen beroep meer op doen en kon dus de vrijlater (*manumissor*) zijn patronaatsrechten laten gelden²⁹. De hierboven vermelde laatste zinsnede uit het aan Aurelius Papias gegeven advies van Alexander Severus slaat hier op: zo lang Aurelius Papias zijn status van vrijgeborene niet had laten bevestigen door een vaststellingsvonnis van die strekking gold hij als vrijgelatene³⁰.

die zich heeft verkocht, keert, als hij is vrijgelaten, niet terug naar de status waarvan hij afstand heeft gedaan, maar wordt vrijgelatene' (*Homo liber, qui se vendidit, manumissus non ad suum statum revertitur, quo se abdicavit, sed efficitur libertinae condicionis*).

25 Inst. 1,5 pr.: '*Libertini sunt qui ex iusta servitute manumissi sunt*'.

26 Zie daarvoor Gaius 3,42.

27 Zie de vermelding daarvan in Gaius 4,44 en in D. 2,4,81 en 40,14,6.

28 Zie daarvoor ook (zonder verwijzing naar een senaatsbesluit) D. 40,14,2,1 (Saturninus) en 40,16,2,3 (Ulpianus).

29 Slechts in uitzonderlijke gevallen kon ook ná de vijfjarige termijn nog een beroep op de vrijgeboren status worden gedaan, maar dan diende men zich daarvoor tot de keizer zelf te richten: (D. 40,14,2,2) 'Degenen die beweren de documenten die hun vrijgeboren status bewijzen pas na de termijn van vijf jaar te hebben teruggevonden, behoren zich tot de keizers zelf te richten die daarvan kennis zullen nemen' (*Qui post quinquennium repperisse instrumenta ingenuitatis suae adseverant, de ea re ipsos principes adire oportere cognituros*).

30 Zo ook de Gl. 'Deprehenditur' op C. 4,55,4: '*scilicet libertinitatis*'.

Aurelius Papias en zijn debiteuren

Het ligt in de lijn der verwachting dat een aantal van de slaven van Aurelius Papias dat bij het *exsecrabile delictum* was betrokken waarvan hun meester het slachtoffer was geworden bij het vernemen van diens onverwachte terugkomst de benen zal hebben genomen. Enig vermogensrechtelijk nadeel leed Papias daardoor echter niet, want een voortvluchtige slaaf (*servus fugitivus*) was een dief (namelijk van zichzelf³¹) en gold daarom als een *res furtiva*. Hij kon ze daarom overal en onder iedere bezitter, inclusief een bezitter te goeder trouw, als zijn eigendom opeisen³². Hetzelfde gold uiteraard ten aanzien van alle goederen die tijdens zijn afwezigheid door die slaven aan derden waren vervreemd. Toch kan hij in één enkel opzicht een aanzienlijk vermogensrechtelijk nadeel hebben geleden, zeker wanneer zijn afwezigheid langere tijd heeft geduurd, en dat betreft de uitstaande vorderingen die gedurende zijn afwezigheid door zijn met die taak belaste slaven, zogeheten *dispensatores*, waren geïnd. Het Romeinse recht kende weliswaar de regel dat een schuldenaar slechts bevrijdend aan zijn schuldeiser kon betalen³³, maar op die regel bestonden uitzonderingen³⁴. Eén daarvan wordt behandeld in D. 46,3,18:

Si quis servo pecuniis exigendis praeposito solvisset post manumissionem, si quidem ex contractu domini, sufficet, quod ignoraverit manumissum ... manumissus si intervertendi causa id fecerit, furtum domino facit: nam et si debitori meo mandavero, ut Titio pecuniam solveret, deinde Titium vetuero accipere idque ignorans debitor Titio simulanti se procuratorem solverit, et debitor liberabitur et Titius furti actione tenebitur.

'Als iemand aan een slaaf die is belast met het innen van geldvorderingen na diens vrijlating heeft betaald, is het, op voorwaarde dat <een en ander> berustte op een afspraak met de eigenaar, voldoende dat hij niet wist dat die was vrijgelaten ... als de vrijgelatene dit heeft gedaan met de bedoeling om te verduisteren, pleegt hij diefstal jegens de eigenaar: want ook als ik aan mijn debiteur opdracht heb gegeven om zijn geldschuld aan Titius te voldoen en ik vervolgens aan Titius heb verboden dat geld in ontvangst te nemen en de debiteur heeft, in onkunde daarvan, aan Titius

-
- 31 Zie daarvoor D. 47,2,61(60) (Ulpianus): 'Een voortvluchtige slavine wordt geacht diefstal van zichzelf te plegen' (*Ancilla fugitiva ... sui furtum facere intellegitur*).
- 32 Zo uitdrukkelijk de keizers Diocletianus en Maximianus in C. 6,1,1: 'Het is duidelijk dat een voortvluchtige slaaf diefstal van zichzelf pleegt en dat er daarom geen ruimte is voor verkrijgende verjaring, zulks opdat de vlucht van slaven aan hun eigenaren op geen enkele wijze nadeel oplevert' (*Servum fugitivum sui furtum facere et ideo non habere locum nec usucapionem nec longi temporis praescriptionem manifestum est, ne fuga servorum dominis suis ex quacumque causa fiat damnosa*).
- 33 C. 8,42(43),12: 'Wie zonder toestemming of buiten medeweten van de crediteur aan een ander betaalt, bevrijdt zich niet van zijn schuld' (*Invito vel ignorante creditore qui solvit alii, non se liberat obligatione*).
- 34 Zie daarvoor mijn beschouwingen in *Qui solvit alii, Beschouwingen over betaling aan inningsonbevoegden*, Den Haag 2000, p. 1-33. D. 46,3,18 is daar slechts genoemd (p. 3, voor D. 46,3,10 leze men 46,3,18), maar niet behandeld.

betaald omdat die zich uitgeeft voor mijn vertegenwoordiger, dan wordt de debiteur door die betaling bevrijd en is Titius jegens mij op grond van diefstal aansprakelijk'.

Een schuldeiser die met zijn debiteuren afspreekt dat die aan zijn *dispensator* kunnen betalen, roept daardoor een schijn van inningsbevoegdheid in het leven die tegen hem werkt als hij die slaaf nadien heeft vrijgelaten zonder dat aan zijn schuldeisers te laten weten zodat deze nog steeds betalingen aan die (voormalige) slaaf verrichten. Die betalingen zijn daarom bevrijdend, alhoewel zij zijn gedaan aan iemand die niet (meer) inningsbevoegd is. Als de voormalige slaaf die betalingen in ontvangst nam met de bedoeling zich het betaalde geld zelf toe te eigenen pleegde hij diefstal jegens zijn voormalige meester. De betalingen die door Aurelius Papias' *dispensator* tijdens diens afwezigheid waren ontvangen, waren per definitie bevrijdend: er was, anders dan in het geval van D. 46,3,18, geen sprake van een ingetrokken volmacht of tussentijdse vrijlating, zodat de slaaf die de betalingen in ontvangst nam ten aanzien van de debiteur streng rechtens nog steeds inningsbevoegd was. Uiteraard had de *dispensator* in dit bijzondere geval niet de bedoeling het door hem ontvangen geld aan zijn meester af te staan en pleegde hij diefstal jegens zijn meester, maar dat kon de te goeder trouw betalende debiteur niet worden aangerekend: de eigenaar diende het risico voor het wangedrag van zijn slaven zelf te dragen. Aurelius Papias verloor dus de vorderingen op zijn debiteuren die hun schulden hadden voldaan aan de slaven die hem zelf in slavernij hadden verkocht. Men mag hopen dat de slavenhuishouding (*familia*) van Aurelius Papias van de opbrengst ervan heeft genoten gedurende diens zo magistraal georganiseerde afwezigheid, want na Papias' terugkeer was het afgelopen met haar clandestiene vrijheid. Erger nog: haar wachtte als groep dezelfde straf als de *auctor intellectualis* van het plan om zich van hun meester te ontdoen door hem te verkopen. Het was de taak van de tot een huishouding behorende slaven om hun meester te beschermen tegen alle gevaren die hem ten huize bedreigden. Dit was de reden waarom het beruchte *SC Silanianum* voorschreef dat alle slaven om het leven dienden te worden gebracht die onder hetzelfde dak woonden als de meester die in dat huis was vermoord³⁵. Niemand van de *familia* van Aurelius Papias had aangifte gedaan van het misdrijf dat door één of meer van hun huisgenoten tegen hun meester was gepleegd en zij hadden zich daardoor medeplichtig gemaakt.

35 D. 29,5,19 (Modestinus): 'Wanneer een meester dreigt te worden gedood, moet de slavenfamilie hem helpen, zowel met de wapenen, met de hand en geschreeuw, en door hun lichaam voor hem te werpen; maar als die dat, terwijl zij het kon, niet heeft gedaan, wordt er terecht aan haar straf opgelegd' (*Cum dominus occiditur, auxilium ei familia ferre debet et armis et manu et clamoribus et obiectu corporis: quod si, cum posset, non tulerit, merito de ea supplicium sumitur*). Zie over het *SC Silanianum* mijn opmerkingen in 'De letter van de wet', *Ars Aequi* 56 (2007) p. 725-726.

Naschrift

Keizer Alexander Severus was de eerste Romeinse kind-keizer: hij was vijftien of zestien jaar oud³⁶ toen het hier behandelde, namens hem uitgevaardigde, rescript werd gepubliceerd. Het is daarom onwaarschijnlijk dat hij zelf bij de totstandkoming ervan is betrokken. Zijn voorgangers, zoals met name Septimius Severus, waren echter persoonlijk zeer geïnvolveerd in het proces van rechtsvorming door middel van de uitvaardiging van *rescripta*. De vraag rijst daarom wie op 21 juni 224 voor die vorm van wetgeving verantwoordelijk is geweest, wie, met andere woorden, de functie van de keizer zelf heeft waargenomen. Wij weten dat niemand minder dan de grote Ulpianus kort na Alexander's machtsovername, die was georkestreerd door diens grootmoeder Julia Maesa, enige tijd is opgetreden als de voogd en zelfs, als *praefectus praetorio*, de ambtelijke rechterhand van de minderjarige keizer³⁷. Ulpianus is echter al in de vroege zomer van 223 tijdens een paleisrevolutie vermoord door leden van de praetoriaanse garde³⁸. De vraag rijst daarom wie hem als *praefectus praetorio*, en feitelijk heerser van het Romeinse rijk, heeft opgevolgd en daarom verantwoordelijk is voor het rescript dat voor Aurelius Papias was bestemd. De meningen daarover lopen uiteen, omdat juist voor deze jaren de informatie over de bezetting van het ambt van *praefectus praetorio* uiterst schaars en bovendien van een dubieus gehalte is. Er valt daarom niet met zekerheid vast te stellen of het inderdaad, zoals vaak wordt aangenomen³⁹, niemand minder dan Julius Paulus is geweest die deze functie vanaf het einde van het jaar 223 enige jaren heeft waargenomen en daarom verantwoordelijk moet worden gehouden voor het rescript van 21 juni 224.

Nog meer onzekerheid bestaat, althans op het eerste gezicht, over de identiteit van de persoon die op het keizerlijke departement *a libellis* als *procurator* verantwoordelijk is geweest voor de ambtelijke voorbereiding en eindredactie van het rescript. Er bestaan

36 Zie over de leeftijd van Alexander Severus ten tijde van zijn verheffing in 222 Herodianus 5,3,3.

37 In een op 1 december 222 gedateerd rescript (C. 4,65,4) noemt Alexander (dat wil zeggen Ulpianus zelf) zijn *praefectus praetorio* Domitius Ulpianus zijn *parens*, zijn voogd, een uitlating die wordt bevestigd door *SHA* Alexander 51,4: '*Ulpianum pro tutore habuit*'. Ulpianus moet in een bijzondere relatie tot Alexander en diens grootmoeder en moeder hebben gestaan, want in een eerder rescript van dat jaar (31 maart, C. 8,37,4) wordt Ulpianus, dan nog *praefectus annonae*, *amicus meus* genoemd.

38 Zie daarover J. Modrzejewski en T. Zawadzki, 'La date de la mort d'Ulpian et la préfecture du prétoire au début du règne d'Alexandre Sévère', *Revue Historique de Droit Français et Étranger* 45 (1967) p. 565-609, een artikel dat leest als een detective-roman.

39 Modrzejewski en Zawadzki, p. 605-607; zie voor overige voorstanders de literatuur vermeld bij J.-P. Coriat, *Le prince législateur*, Rome 1997, p. 234. De bezetting van de praetoriaanse prefectuur door Paulus berust op een tweetal bronnen: de *vitae* van Pescennius Niger en Alexander Severus in de *SHA* (Pesc. Nig. 7,4 en Alexander 26,5-6) en Aurelius Victor, *De Caesaribus* 24,6. Beide bronnen worden door de meeste huidige historici als uiterst onbetrouwbaar beschouwd en onder dezen bestaat daarom gereede twijfel of Paulus inderdaad in deze jaren de prefectuur heeft bekleed: zie laatstelijk P. Eich, *Zur Metamorphose des politischen Systems in der römischen Kaiserzeit*, Berlijn 2005, p. 221 en B. Schöpe, *Der römische Kaiserhof in severischer Zeit (195-235 n. Chr.)*, Stuttgart 2014, p. 202 (n. 624).

echter aanwijzingen dat de jurist Herennius Modestinus, een leerling van Ulpianus⁴⁰, tussen 223 en 225 de rescripten van Alexander Severus heeft geredigeerd⁴¹. Modestinus heeft zonder enige twijfel, evenals zijn leermeester, deel uitgemaakt van de bureaucratie van de latere Severische keizers. Zeker is dat hij in de jaren voor 244 de belangrijke functie van *praefectus vigilum* heeft bekleed⁴². In die functie stond Modestinus aan het hoofd van de stedelijke Romeinse brandweer- en politiediensten, bestaande uit maar liefst zeven cohorten soldaten⁴³, een belangrijke machtsfactor in politiek onzekere tijden. Bovendien functioneerde hij als politierechter en liet alleen de ernstigere delicten over aan de *praefectus urbi*⁴⁴. Gelet op het feit dat de Romeinse hofbureaucratie in deze jaren hiërarchisch was opgebouwd, is het daarom alleszins aannemelijk dat Modestinus in de jaren voorafgaande aan zijn vervulling van het ambt van *praefectus vigilum*, een topfunctie, ook een aantal van de lagere ambtelijke functies, zoals dat van *procurator a libellis*, heeft bekleed⁴⁵, zeker wanneer men weet dat zijn leermeester Ulpianus in de jaren waarin deze *praefectus praetorio* was (222-223) dergelijke (goed betaalde) functies voor het weggeven had. Ik acht het daarom inderdaad waarschijnlijk dat Ulpianus één van zijn eigen leerlingen heeft aangesteld als hoofd van het departement *a libellis* en dat deze bekwame functionaris ook enige tijd na de dood van Ulpianus als zodanig werkzaam is gebleven.

W.J. Zwolve

Leiden

40 Zo Ulpianus zelf in D. 47,2,52,20: '*quod et Herennio Modestino studioso meo ... rescripsi*'.

41 Zie hiervoor T. Honoré, *Emperors and Lawyers* 2nd ed., Oxford 1994, p. 101-107, die zich baseert op de stijl van de rescripten die in deze periode zijn uitgevaardigd en die overeenkomsten zou vertonen met die van Modestinus.

42 Modestinus wordt, als één van een drietal opeenvolgende *praefecti vigilum*, genoemd in de beroemde *Lis fullonum*, onder meer afgedrukt in *FIRA III*, no 165 (p. 510).

43 Zie daarvoor D. 1,15,3 pr. (Paulus).

44 D. 1,15,3,1.

45 Zo ook W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Graz/Keulen 1967, p. 260.

